

De Havik *Accipiter gentilis* in Nederland in de 20ste eeuw

The Goshawk *Accipiter gentilis* in the Netherlands in the 20th century

ROB G. BIJLSMA

In 1932 beschreef A. B. Wigman met de toentertijd gebruikelijke omhaal van woorden een karakteristieke broedplaats van een Havik op de Veluwe als volgt: "...waar in de allerverste uithoeken verwaarloosde, oude dennenbossen in dichte groene moskussens staan, windworpen de spichtige wortelspinnekoppen als vreemde monsters uitspreiden...hier komt niemand, die er niet van doen heeft, nimmer heb ik er een mensch ontmoet en nauwelijks ooit een voetstap gevonden." Dergelijke mensenarme uithoeken behoren in Nederland inmiddels tot het verleden, zo niet het voorkomen van de Havik. Integendeel...

In de afgelopen decennia zijn diverse pogingen ondernomen de omvang van de Nederlandse haviken- populatie te schatten. Zonder iets af te willen doen aan het pionierswerk van Tinbergen (1955), Slijper (1963) en Opdam (1978) lijkt een reconstructie in het licht van de huidige kennis noodzakelijk.

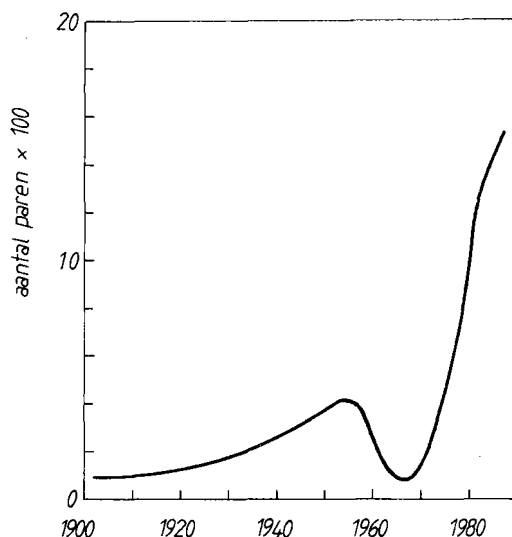
Aantalsontwikkeling

1900-30 Kwantitatief onderzoek is in deze periode nog onbekend, maar afgaande op de kwalificaties van Wigman (z.j., 1932), Gazebeek & Versteeg (1938) en Versteeg (z.j., 1941) was de Havik zeldzaam en schuw. Desondanks kwam de soort in de meeste naaldbossen op de diluviale zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland voor (Haverschmidt 1942).

1930-45 Volgens Tinbergen (1955) begon de Havik vanaf 1930 toe te nemen (zie ook Haverschmidt 1942). In de laatste oorlogsjaren werden er alleen al op de Noord-Veluwe (ten noorden van de Apeldoornse Straat van Voorthuizen naar Apeldoorn) 20 paren gevonden, en op de Zuid-Veluwe (binnen de vijfhoek Ede-Otterlo-Hoenderloo-Arnhem--Wageningen) nog eens 11-12 paren. Gezien de uitgestrektheid van deze bossen en de aanwezigheid van ontoegankelijke militaire oefenterreinen zullen de opgegeven aantallen aan de lage kant zijn geweest. Uit de bossen op de zandgronden van Noord-, Oost- en Zuid-Nederland kwamen verder slechts incidentele broedgevallen binnen (zie de faunistische overzichten van Nederlandse broedvogels uit die tijd in *Ardea*), wat meer zegt over de

activiteiten en dichtheden van de waarnemers dan over het voorkomen van de Havik. Bij de in figuur 1 geschetste trend is met deze overwegingen rekening gehouden.

1945-58 Zich baserend op de dossiers van het RIVON, gegevens van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels en schriftelijke en mondelinge mededelingen kwam Slijper (1963) voor deze periode tot een aantal van 107-126 paren voor Nederland. De populatie-omvang werd geschat op 125-140 paren (bij een geschatte ondertelling van 10%). Opdam (1978) verhoogde deze schatting al tot 150-170 paren op grond van de overweging dat er uit de Achterhoek nauwelijks broedplaatsen waren gemeld. Dezelfde gedachtingang geldt echter ook voor de Noord-Veluwe, delen van Midden- en Zuid-Veluwe, Salland, Noord-Twente en Noord- en Midden-Limburg. Bovendien heeft het afgelopen decennium geleerd dat een goede inventarisatie, zelfs van een relatief makkelijk te lokaliseren soort als de Havik, alleen middels een systematische aanpak en gekwalificeerde waarnemers mogelijk is. In dit verband is de opmerking van Tinbergen (1955) illustratief; in het door hem

Figuur 1. Populatie-ontwikkeling van de Havik in Nederland in de 20ste eeuw. Trend in the Dutch Goshawk population.

onderzochte deel van de Veluwe achtte hij een vijftot tienvoudige toename van de Havik reëel. Vandaar ook dat het aantal paren voor het midden van de jaren vijftig is opgetrokken tot 400 (figuur 1).

1959-70 In 1959-60 werd wederom getracht een aantalsschatting voor geheel Nederland te krijgen, wat een teruggang van 40% ten opzichte van 1945-58 opleverde. Doordat beide enquetes op dezelfde wijze werden uitgevoerd, zal deze constatering ongetwijfeld steekhoudend zijn geweest. In de daaropvolgende jaren zette de achteruitgang zich voort. In 1964-70 werd de Nederlandse populatie op 22-25 paren geschat (Rooth & Mörzer Bruyns 1964, Bijleveld 1966, Gussinklo 1972). Sindsdien verkregen informatie leert dat er toen echter minstens 75-100 paren in Nederland voorkwamen, overigens nog steeds een afname van ongeveer 75% sinds de jaren vijftig.

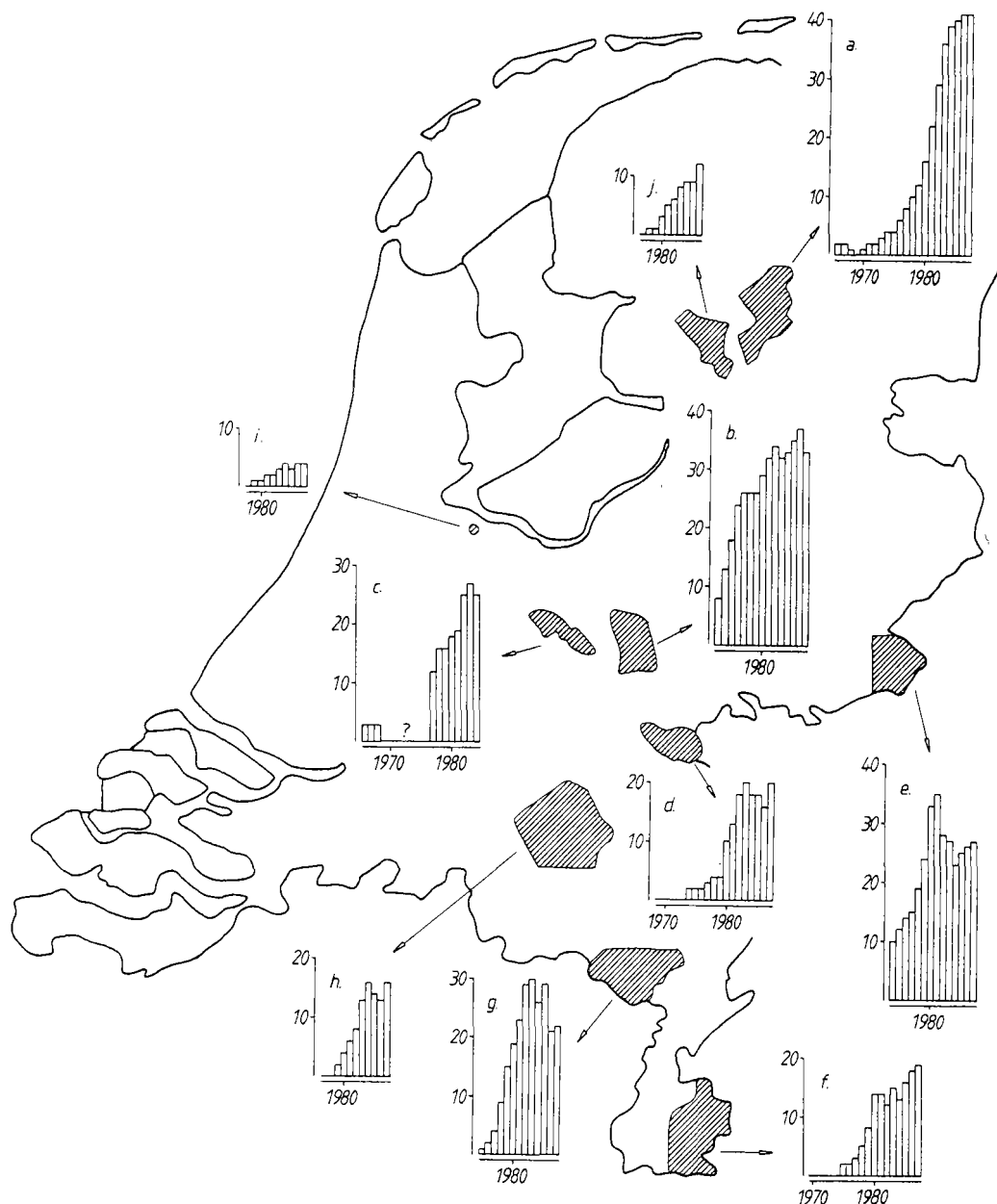
1970-77 Met de opkomst van grootschalige, systematische en gestandaardiseerde inventarisaties en het landdekkende atlaswerk (Teixeira 1979) breekt een nieuw tijdperk aan. In het nu beter dan voorheen onderzochte Nederland wordt een aarzende toename van de Havik geconstateerd. Deze raakt halverwege de jaren zeventig in een stroomversnelling. De schattingen van meer dan 80 paren in 1975 (Fuchs & Gussinklo 1977), 120-150 paren in 1976 (Opdam 1978) en 350-400 paren in 1977 (Opdam 1979) zijn achteraf echter te behoudend geweest. Op diverse plaatsen in Nederland is de haviken-populatie sinds 10-20 jaar op de voet gevolgd (figuur 2). Te zamen met het grootschalige atlaswerk (Teixeira 1979, SOVON 1987) en roofvogelonderzoek (o.a. van Ooijen 1985, Roofvogelwerkgroep Noord- en Oost-Nederland) leveren deze gegevens een schatting van 500-600 paren voor 1973-77 op.

1977-87 Ten tijde van de tweede atlasperiode (1979-83) bleek de haviken-stand zich al meer dan te hebben verdubbeld ten opzichte van de voorafgaande atlasperiode (1973-77), namelijk tot 1200-1400 paren (Bijlsma 1987). Desondanks tekende zich in de respectievelijke onderzoeksgebieden op de zandgronden een stabilisatie of zelfs lichte terugval af sinds 1980-83 (figuur 2). Het einde van de toename lijkt hier in zicht, en de verdere stijging in aantal paren in Nederland nadien is dan ook grotendeels toe te schrijven aan een areaaluitbreiding. Vanaf 1979 werd de soort namelijk in toenemende mate buiten de traditionele bolwerken op de zandgronden broedend in moerasbossen (De Wieden, De Weerribben, Botshol, Naardermeer, Flevoland) en in West-Nederland aangetroffen. Het aantal paren bedroeg zodoende in 1986 al 1300-1700 paren (Bijlsma 1987).

Toekomst

De toekomst van de Havik in Nederland is grotendeels af te leiden uit wat het verleden en heden te zien hebben gegeven. De stijging van het aantal paren vanaf 1930 was in eerste instantie te wijten aan een verminderde jachtdruk. Tot die tijd was de Havik "nu eenmaal het allerzwartste schaap" (Wigman z.j.) en dus onderhevig aan een systematische vervolging (Wigman 1932, Versteeg z.j., 1941). Door de Vogelwet 1936 ging het ongediscrimineerde afschot grotendeels tot het verleden behoren. Bovendien zorgden de grootschalige bosaanplantingen op heidevelden en zandverstuivingen sinds het einde van de vorige eeuw vanaf de jaren dertig voor een aanzienlijke uitbreiding van het potentiële broedgebied van Haviken en voor een toenemende prooidichtheid (Tinbergen 1955). Het plotselinge ineenstorten van de populatie aan het einde van de jaren vijftig en het lage populatieniveau in de jaren zestig zijn zonder twijfel het gevolg geweest van het massale gebruik van gechloreerde koolwaterstoffen in de landbouw (Opdam 1978, Thissen *et al.* 1981). Niet voor niets begon de Havik een aanvankelijk trage, maar later pijlsnelle opmars zodra deze middelen grotendeels waren verboden. Toch valt de steile groeicurve niet uitsluitend toe te schrijven aan het verbod op persistente pesticiden. De toegenomen ouderdom van de Nederlandse bossen en de verdere groei van het prooi-aanbod (o.a. door een sterke toename van het aantal postduiven *Columba livia*) waren belangrijke nevenstimuli. Een minstens zo belangrijke oorzaak is gelegen in de aanpassing van de nieuwe generatie Haviken aan menselijk verkeer. In betrekkelijk korte tijd transformeerde de Havik van schuwe bewoner van grote boscomplexen tot een broedvogel die zelfs in de onmiddellijke nabijheid van mensen nesten bezet en succesvol jongen grootbrengt. In eerste instantie speelde de toename zich voornamelijk af in de uitgestrekte bossen op de zandgronden. Nadat deze waren opgevolgd, werden in toenemende mate kleinere bossen en zelfs houtwallen in gebruik genomen. De toename en de daarmee parallel lopende meer geëxponeerde leefwijze van de Havik resulteerden plaatselijk in illegale vervolging (van Ooijen 1985). De trage opmars van de Havik in Noord-Brabant valt bijvoorbeeld te wijten aan de systematische roofvogelvervolging in grote delen van deze provincie. Op kleine schaal lijkt systematische vervolging echter alleen te resulteren in een laag broedsucces en een verandering in de leeftijdsamenstelling van de broedparen (percentage onvolwassen vogels neemt sterk toe); op de broeddichtheid heeft het echter geen effect, mits de stand in omliggende gebieden hoog is (Bijlsma & Wessels 1986).

De verspreiding van de Havik in 1973-77 (Opdam 1979) en 1979-83 (Bijlsma 1987) en de ge-

Figuur 2. Lokale trends in de Havik in Nederland. De aantallen zijn verkregen middels systematische inventarisaties, namelijk door het vaststellen van territoria (gebied A), het vaststellen van nesten met eieren (gebied D) en het vaststellen van territoria en nesten (overige gebieden). *Local trends in Goshawk populations (in brackets the area surveyed, percentage woodland and census period).* (A) ZW-Drenthe (20 000 ha, 22% bos wood, 1966-87), (B) ZW-Veluwe (11 443 ha, 62% bos, 1973-87), (C) Utrechtse Heuvelrug (7500 ha, 87% bos, 1966-84), (D) Nijmegen e. o. (4000 ha, 100% bos, 1969-87), (E) ZO-Achterhoek (16 600 ha, 11% bos, 1974-87), (F) ZO-Limburg (20 000 ha, 10% bos, 1970-87), (G) Weert e. o. (30 000 ha, 15% bos, 1975-87), (H) Midden Noord-Brabant (42 500 ha, 13% bos, 1977-87), (I) Naardermeer (620 ha, 48% bos, 1978-87) en De Wieden plus De Weerribben (11 500 ha, 32% bos, 1977-86).

schetste aantalsontwikkeling in Nederland (figuur 1) en delen van Nederland (figuur 2) doen het volgende scenario aan de hand. Op de zandgronden van diluviaal Nederland heeft de soort rond 1980-83 zijn stabilisatiepunt bereikt, waarbij de stand vaak iets lager uitpakt dan op het hoogtepunt van

het populatieverloop. Alleen in (vooral westelijk) Noord-Brabant valt nog uitbreiding te verwachten indien de illegale vervolging daar geheel is uit te bannen. Een verdere toename zal optreden in de laaggelegen delen van Nederland, met name het rivierengebied, de moerasbossen van Midden- en

West-Nederland (voor zover nog niet bezet), de duinen en de loofbossen van West-Nederland, die nu nog te jong zijn. De vestigingen in het Robbenoordbosch (eerste paar in 1983; het vrouwtje van dit paar droeg bellen en was dus een ontsnapte valkeniersvogel; sindsdien jaarlijks aanwezig; G. de Groot & H. Top, Staatsbosbeheer) en op het landgoed De Horsten bij Wassenaar (eerste paar in 1987, J. van Dijk) zijn daarvan het bewijs. Gezien de beperkte omvang van het potentiële broedareaal in West-Nederland zal de populatie in geheel Nederland in de komende decennia niet meer spectaculair stijgen.

Bij gelijkblijvende omstandigheden zal de stand rond de 1500-2000 paren stabiliseren.

Dankzegging Dank zij het pionierswerk van L. Tinbergen en H. Slijper is het zelfs 30 jaar na dato mogelijk gebleken zinnige uitspraken te doen over de toenmalige populatie-omvang van de Havik in Nederland. Onder de nieuwe lichting vogelaars ben ik dank verschuldigd aan de volhouders, die met uitgesproken passie jarenlang hun gebied hebben uitgekamd: Arend J. van Dijk (ZW-Drenthe), Ronnie Veldkamp (De Wieden en De Weerribben), de Vogelwerkgroep ZO-Achterhoek bij monde van Robert Kwak en Rudi Lanjouw, Gerard Müskens en Johan Thissen (Nijmegen e. o.), Frans Post (zuidoostelijk Noord-Brabant), Jan van Diermen (Midden Noord-Brabant), Fred Hustings en Frans Schepers (Zuid-Limburg), Paul Opdam (Utrechtse Heuvelrug), Rombout de Wijs (Naardermeer) en de Roofvogelwerkgroep Noord- en Oost-Nederland.

Summary

The published information on the occurrence and abundance of Goshawks in the Netherlands during the 20th century has been re-analyzed. Up to 1930 probably less than 100 pairs were present. The low population level was mainly caused by systematic persecution by man. From 1930 onwards, the population started to increase to a maximum of c. 400 pairs in the late fifties. The growth of the population was made possible by the increase in the potential breeding area (as a result of afforestation of heaths and sand dunes in the late 19th and early 20th century), a corresponding increase in food availability, and year round protection since 1936. In the late fifties, a drastic decline became apparent and by the turn of the next decade the population reached its lowest level with 75-100 pairs. The widespread use of organochlorine pesticides is held responsible for this population crash. Following the ban on persistent pesticides in the late sixties and early seventies, the Goshawk population quickly recovered to 500-600 pairs in 1973-77, 1200-1400 pairs in 1979-83 and 1300-1700 pairs in 1986 (fig. 1). The preferred breeding habitats in coniferous and mixed woodland in the eastern part of the country became saturated in 1980-83 (fig. 2). The occupation of marshy woodlands and isolated wood lots in the alluvial part of the Netherlands — a phenomenon hitherto unknown — resulted in an ongoing increase, albeit at a slower rate than during the period of 1975-1983. It is thought that the Goshawk population will stabilize at a level of 1500-2000 pairs in the near future.

Literatuur

- BIJLEVELD M. F. I. J. 1966. Om het behoud van de Havik. *Levende Nat.* 69: 73-79.
- BIJLSMA R. G. 1987. Havik *Accipiter gentilis*. In SOVON, Atlas van de Nederlandse vogels, p. 164-165. Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek Nederland, Arnhem.
- BIJLSMA R. G. & WESSELS H. 1986. Invloed van menselijke vervolging op roofvogels in Noordwest-Drenthe. In R. G. BIJLSMA & H. WESSELS, Broedvogelinventarisatie Noordwest-Drenthe 1986, p. 63-80. (Rapport) Provinciale Planologische Dienst van Drenthe, Assen.
- FUCHS P. & GUSSINKLO D. J. 1977. The status of birds of prey in the Netherlands. In R. D. CHANCELLOR, Proceedings of the World Conference on Birds of Prey 1975, p. 139-143. International Council for Bird Preservation, Cambridge.
- GAZENBEEK J. & VERSTEEG J. 1938. Snelle wieden boven wijde verten. Callenbach, Nijkerk.
- GUSSINKLO D. J. 1972. Om het behoud van de Havik. *Vogeljaar* 20: 224-225.
- HAVERSCHMIDT F. 1942. Faunistisch overzicht van de Nederlandsche broedvogels. Brill, Leiden.
- VAN OOIEN A. J. 1985. Roofvogelvervolging in Nederland. Vogelbescherming, Zeist.
- OPDAM P. 1978. De Havik. Spectrum, Utrecht.
- 1979. Havik *Accipiter gentilis*. In R. M. Teixeira, Atlas van de Nederlandse broedvogels, p. 96-97. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- ROOTH J. & MÖRZER BRUYN M. F. 1964. Birds of prey and owls in the Netherlands. In Report on the Working Conference on Birds of Prey and Owls, p. 107-109. International Council for Bird Preservation.
- SLIJPER H. 1963. De Havik als broedvogel in Nederland. *Vogeljaar* 11: 81-88.
- SOVON 1987. Atlas van de Nederlandse vogels. Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek Nederland, Arnhem.
- TEIXEIRA R. M. 1979. Atlas van de Nederlandse broedvogels. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- THISSEN J., MÜSKENS G. & OPDAM P. 1981. Trends in the Dutch Goshawk *Accipiter gentilis* population and their causes. In R. E. KENWARD & I. M. LINDSAY, Understanding the Goshawk, p. 211-216. International Association for Falconry and Conservation of Birds of Prey, Oxford.
- TINBERGEN L. 1955. De havikenstand in onze bossen. *Levende Nat.* 58: 211-216.
- VERSTEEG J. [z.j.] Griepgraauw, de vrijbuiters van het Veluweland. Voorhoeve, Den Haag.
- 1941. Luchtridders en roofgespuis in het hart van Holland. Daamen's Uitgeversmaatschappij, 's-Gravenhage.
- WIGMAN A. B. [z.j.] Gevederde vrijbuiters. Veen, Amsterdam.
- 1932. Bruine verten en blinkend zand. Schoonderbeek, Laren.

R. G. Bijlsma,
Bovenweg 36, 6721 HZ Bennekom

Aanvaard voor opname 15 april 1988